

«АЗЪ МИХАИЛЬ, ВЫШНАГО ПРЕСТОЛА СЛУЖИТЕЛЬ, ВЪ ЗЛАТОВЕРХОМЪ ХРАМЕ ПРЕБЫВАЮ...»¹

Славна історія Свято-Михайлівської обителі є переконливим свідченням того, що земна оселя Бога завжди знаходиться під Його опікою. Сяючі промені ранкового сонця освітлюють міцну крилату постать Архистратига Михаїла на позолоченому барельєфі головного храму – оплоту духовної сили християн.

Ніконівський літопис повідомляє, що в 1109 році від Різдва Христова, на ясному небі над церквою Архистратига Михаїла несподіванно з'явилося божественне явище у вигляді птаха, який "сіяв всілякими кольорами, і піснь безпрестанно співав, і багато насолоди походило від нього, і сидів на церкві шість днів, і полетів, і ніхто ніколи вже не міг його бачити..."

Згодом, свідки цього чуда зішлись на думці, що бачили того самого Ангела, який наступного року з'явився фундаторові храму князеві Святополку, коли його військо за Божою допомогою здобуло рішучу перемогу над половцями під час битви на річці Сальниці.

Олена Шапіро
мистецтвознавець,
м. Київ

На південному куті Старокиївської гори сином **Ярослава Мудрого** князем **Ізяславом** був зведений Димитрівський монастир, що претендував на конкуренцію Лаврі, про що йдеться у літописах 1062 року. Його син **Ярополк** отримав у хрещенні ім'я **Петро** та вирішив створити на території Димитрівського монастиря храм на честь Святого Апостола Петра, але освятили цю сакральну споруду вже після його смерті. Його брат, князь **Святополк II Ізяславич**, був хрещений під ім'ям **Михаїл**, збудував поруч із Димитрівським монастирем та церквою Св. Петра великий собор на честь свого Святого покровителя. З історичних джерел відомо, що зображення **Архангела Михаїла** прикрашали князівські печатки XII–XIII століть, і до сьогодні крилата постать Архистратига Сил Небесних із мечем та щитом прикрашає герб столиці.

Славна історія Свято-Михайлівського монастиря бере початок із запису в літописі за 11 липня 1108 року. Величність храму надзвичайно вражала християн того часу, адже на честь Архистратига було збудовано великий шестистовпний хрещатобаневий храм із нартексом та трьома апсидами, увінчаний позолоченою банею. Історики свідчать, що на той час це була єдина споруда з сяючими куполами, звідки і виникла традиція називати його **Золотоверхим**.

Частина 1.

Продовження читайте
в № 2 "Світогляду", 2021

¹ Цитата з фрески із зображенням Архангела Михаїла та св. Варвари у Варваринському приділі сучасного Михайлівського Золотоверхого собору.

Офорт "Ангел" роботи Тетяни Очередько

Будівництво тривало протягом 1108–1113 років за поширеною на той час технологією з каміння та плінфи, з'єднаних за допомогою вапняно-цементного розчину. Із південного боку до нартексу храму було добудовано невелику хрещальню у вигляді маленького чотирьохстовпного храму. Всередині собор був по-княжому щедро прикрашений мозаїками та розписами, а дружина князя Святополка **Варвара**, яка була донькою візантійського імператора **Олексія I Комнина**, привезла із Константинополя моці Святої великомучениці Варвари, які з великою пошаною перенесли до храму та поклали в розкішній раці. Згодом храм став усипальницею княжого роду: в квітні 1114 року тут було поховано князя Святополка.

Доля Собору та монастиря протягом століть була тісно пов'язана з історичними подіями. Монастир значно постраждав внаслідок вторгнення на територію Києва хана **Батия** у 1240 році, а в 1482 році від кримського хана **Менгли I Гірея**. Проте навіть після найтяжчих випробувань Свято-Михайлівська обитель знову підіймалася, адже в архівах залишилися свідчення сучасників, які згадують про неї як про вельми шановану та найбагатшу.

Відомо, що польські королі надавали монастирю грамоти на вільний вибір ігуменів та на незалежність від влади воєвод і митрополитів. **Сигізмунд III** віддав Золотоверху обитель уніатам, але вони не змогли завладіти монастирем: за підтримки гетьмана **Петра Сагайдачного**, який у листопаді 1621 року приїхав до Києва, Запорізьке військо вписалися до київського Богоявленського братства і стало захисником Свято-Михайлівського монастиря. Велику роль в історії обітелі відіграв ігумен **Іов Борецький**, який захищав православну церкву України разом із гетьманом Сагайдачним. За благословенням Іерусалимського патріарха **Теофана**, він відновив українську православну ієрархію, яка після Берестейської унії в 1596 році була замінена на греко-католицьку. Іов став першим митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі і мав постійне помешкання саме у Михайлівському Золотоверхому монастирі, який набув значення митрополичої резиденції.

Гетьмани та козацька старшина стали благодійниками обітелі, і щедро наділяли монастир землями на лівобережній Україні. Надалі, після приєднання Києва до Російської

держави в 1654 році, Свято-Михайлівська обитель зазнала значних втрат, тому що більша частина монастирських маєтків в областях залишилися за Річчю Посполитою.

Відомо, що у XVII столітті по сусідству із чоловічим Михайлівським Золотоверхим монастирем знаходився і жіночий монастир, який у 1712 році був перенесений на Поділ. Після скасування монастирських володінь за наказом імператриці **Катерини II** у 1786 році Михайлівський монастир було зараховано першим класом із штатом у 33 насельника, а також надано і щорічну суму на утримання в 2300 карбованців. Із часом володіння монастиря розширилися, – у XIX ст. йому належав Пантелемонів скит у Феофанії, заснований у 1861 році.

Звісно, будівля Собору та інших церков на його території час від часу вимагали дослідження та ремонту: раптом виявилось, що головний храм на честь Архистратига Михайла мав великі тріщини в стінах. У XVII–XVIII ст. було здійснено оновлення всієї будівлі в стилі бароко: старий храм домонгольських часів став середньою частиною Михайлівського Собору. Від первісної архітектури збереглися лише вівтарні абсиди, фрагменти стін та головна баня. Слід зауважити, що до оновленої будівлі зовні додали контрафорси для того, щоби зняти зайве навантаження даху із сьома банями та перенести вагу зі стін храму на підпорки.

Загалом, за даними старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, доцента Київської православної богословської академії **Ірини Преловської**, вже наприкінці XIX ст. Михайлівський монастир займав площу в 5 десятин і мав чотири діючих церкви: «*За виміром монастиря на всі 4 сторони: від великої церкви на літній схід 40 сажнів 1/2 аршини, на північ – 35 сажнів з аршином, на південь – 78 сажнів 1/2 аршини, на захід – 20 сажнів 2 аршини*»². Головний Собор Святого Архистратига Михайла мав сім бань, вкритих червоним листовим золотом, Трапезна церква на ім'я Євангеліста Іоанна Богослова мала залізну баню, вкриту в 1848 році позолотою. Третій храм на честь Святого Миколая Чудотворця спочатку був дерев'яним, кілька разів перебудовувався і вкривався новим дахом, але, на жаль, до сьогодні не зберігся. Четвертий храм – кам'яний двоповерховий, на честь ікони Смоленської Божої Матері-Одигітрії, був збудований преосвященим **Аполінарієм**, в ньому влаштовано іконостас у 1832 р., проте до сьогодні храм також не зберігся. Між дзвіницею та хрестовою церквою братських келій знаходилось Варваринське відділення. Всі будівлі були об'єднані під одним дахом, де розміщувалися школа церковних співів, келії братчиків, будинок правління, монастирський архів. Архієрейський будинок був зведений преосвященим Аполінарієм у 1857 році, а двоповерховий готельний корпус із великим підвалом збудували в 1858 році.

У Соборі Архистратига Михайла від світанку лунали славослів'я Богові від монахів, потім служилися літургії, а ще пізніше вечірні богослужіння. Протягом всього дня сотні людей приходили до головного іконостасу та образів святих угодників із проханнями про найважливіше у житті. Якщо спробувати уявити собі, скільки вірян змінили свої долі після гарячої молитви протягом дев'ятого століття, можна зрозуміти, яку величезну роль грав Михайлівський Собор для киян та паломників. Адже, за свідченням істориків, ця обитель із благоговінням вшановувалася нарівні із Києво-Печерською Лаврою.

Пророк Самуїл. Фреска XII ст.

Протягом століть головний храм обителі продовжували прикрашати; багато видатних осіб доклали своїх коштів на його оздоблення зовні та зсередини. Саме про роль благодійників варто пригадати окремо, адже шанобливе ставлення до храмових споруд є основою духовного розквіту, так само як невіра є причиною занепаду та руйнування храмів та монастирів за часів атеїстичної влади.

Після відбудови храму в стилі бароко за кошт гетьмана *Богдана Хмельницького* було позолочено головну баню, за жертву гетьмана *Івана Скоропадського* створено новий іконостас, а гетьман *Іван Мазепа* подарував срібну раку для мощей Св. Варвари та панікаділо. Пізніше військовий суддя *Михайл Вуяхевич*, який згодом постригся в монахи та став печерським архимандритом *Мелетієм*, додав до старої будівлі храму прибудову спеціально для мощей Св. Варвари. Гетьман Іван Скоропадський пожертвував кошти не тільки на новий позолочений іконостас, але також і на головну прикрасу Собору – вкритий золотом мідний барел'єф Архістратига Михаїла із мечем, який із пошаною встановили на фронтоні Собору.

До північної стіни Михайлівського Золотоверхого Собору наприкінці XVII століття був добудований Варваринський приділ, де зберігалася срібна рака, подарована гетьманом Іваном Мазепою для мощей Святої великомучениці Варвари. Святитель *Дмитро Туптало* так написав про мощі Св. Варвари: «коли йшов на Руську землю війною цар татарський Батий,

Шиферний рельєф із зображенням Св. Дмитра Солунського та Св. Нестора

заховано було святі моці хранителями церковними під спудом у місті таємному: під сходами стовпа кам'яного, що йде наверх церкви. Коли ж минула війна, через значений час, промислом Божим знайдено моці Святої Варвари, вийнято з кривки і на виду у тій церкві покладено»².

Віряни з благоговінням ставляться до мощей великомучениці: відомо, що після молитов до Святої Варвари відбувалися численні прояви Божої благодати, люди зцілялися від безнадійних хвороб та інших нещасть. Окремі чудодійні випадки було зафіксовано для шанування мощей нащадками, зокрема ігумен **Феодосій Софонович** записав сімнадцять чудес. Щовіторка традиційно відбувалося читання акафісту біля раки Святої Варвари, щорічно 17 грудня моці великомучениці виносили із Собору та влаштовували урочистий хресний хід навколо храму. В ті часи на території монастиря існував ще й колодязь Святої Варвари, з якого паломники набирали воду, яка мала цілющу силу. Вже після того, як монастир закрили, срібну з позолотою раку з мощами Святої великомучениці Варвари перенесли до Андріївської церкви, а пізніше до Володимирського Собору.

Хроніки свідчать також і про те, що київський генерал-губернатор **Д.М. Голіцин**, у подяку за своє врятування в монастирі під час моровиці 1710–1711 років, протягом наступних трьох років докорінно перебудував Варваринський приділ, піднявши стіни на дві треті від висоти давнього ядра. Саме завдячуючи благодійності Голіцина було влаштовано іконостас вітваря та створено дерев'яний різьблений балдахін над ракою Святої Варвари. Сьогодні у відновленому соборі ми бачимо точну копію інтер'єру Варваринського приділу – це стало можливим дякуючи шведу **Карлу-Петера Мазері**, який залишив наступним поколінням документальне свідчення: свої малюнки, створені у першій половині XIX століття, тобто на століття раніше перед руйнуванням собору радянською владою.

На початку XVIII століття було створено Катерининський приділ, стіни якого в 1820 році було розмальовано вражаючими апокаліптичними сюжетами та ілюстраціями до молитви Господньої. У XVIII столітті фасад храму було оздоблено ліпними прикрасами: лиштвами й орнаментом, виконаними відомим київським архітектором **Іваном Григоровичем-Барським**.

У 1719 році збудували дзвіницю, яка нараховувала три яруси і мала 23 дзвони. Спочатку в нижньому ярусі розміщалися келії для монахів, а пізніше там створили іконо-книжкову крамницю, яка збереглася до 1919 року.

Далі доля Собору на честь Архистратига Михаїла стала залежною не тільки від церковних чи владних рішень, але також і від діячів мистецтва.

У 1882-му та 1887-му роках професор Петербурзької Академії мистецтв **Андріан Прахов** займався реставрацією пам'яток старовини в Києві.

Досліджуючи Михайлівський Собор, Андріан Прахов зацікавився мозаїками, що знаходилися поза алтарем. За його рішенням було знято верхні яруси центрального іконостаса, тому що вони закривали давні мозаїчні композиції XII ст. Щоправда, деякі з колег Прахова одразу ж дуже несприятливо поставилися до цього кроку, а професор **Володимир Фролов**, який майже через півстоліття займався демонтажем мозаїчних композицій, назвав це рішення варварством. Андріан Прахов був незадоволеним художнім рівнем фресок, тому просто змив пізніший допис на стінах і після цього спробував відтворити давні розписи. Дослідники свідчать, що під час робіт по відновленню стінопису старі фрески прописували олійною фарбою, деякі з мозаїк також примітивно підмальовували. Після закінчення реставрації у грудні 1888 року Собор Святого Архистратига Михаїла було освячено.

Проте, історія внутрішнього оздоблення Собору на цьому не закінчилася – зразки розписів та мозаїк XII століття продовжували викликати щире захоплення професійних митців.

Найбільш давні відомості про художнє оздоблення Собору датовані 1594 роком, – історики знайшли запис про київський Михайлівський Собор у щоденнику австрійського посла **Еріха Ляссоти**. Суто наукові описи мозаїк належать **Семену Крижанівському** (1856 р.) та **Миколі Закревському** (1868 р.). Дослідники звертають увагу на те, що на той час вже не існувало зображень Богородиці та святих – можливо, ці образи були зруйновані ще за часи відбудови Собору у XVIII ст.³

За часів князя Святополка над внутрішнім оздобленням храму працювало чимало досвідчених майстрів, тому фрески та мозаїки є синтезом різних стилів. На думку фахівців, на стінах храму можна побачити витвори не лише греків, але й київських майстрів з відомої майстерні Печерського монастиря, де на той час працював майстер **Аліній**⁴.

Монументальне оздоблення храму співзвучне із богослужінням, є візуальним оповіданням про події Старого та Нового завітів. Найважливішою із мозаїчних композицій є сцена Євхаристії, яку за традицією завжди зображують на стіні за вітварем. Христос причащає Апостолів Святої крові та Святого хліба, Спасителю прислужують ангели. Піднесеність та урочистість зображення Святого Причастя відповідає високому змісту найважливішої для християн події: єднання в Святому Таїнстві із Богом, та надія на вічне життя.

Віряни, які відвідують богослужіння, відчувають цей вплив одухотвореності внутрішнього простору храму: неважко уявити собі, яке захоплення від фресок та мозаїк виникало у наших пращурів, які приходили з інших міст та сіл до провідного духовного центру Києва, Собора Архистратига Михаїла. ■

² Ірина Преловська. Історія монастиря. Сайт Михайлівського Золотоверхого монастиря .

Режим доступу: http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=16&Itemid=32.

³ Про чесні моці Святої великомучениці Варвари, дослідження святих Димитрія Туптала. Свята Варвара Великомучениця. С.21.

⁴ Сергій Кот, Юрій Коренюк. Михайлівські пам'ятки в російських музеях. Портал «Забута спадщина».

Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/264.html>.

⁵ Олександра Шевелюга. До джерел українського іконостаса. Портал «Забута спадщина».

Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/673.html>.